

5. Kutadgu Bilig’de yer alan çawıkmuş külüg “şöhretli, ünlü” ikilemesi zerine

Yeşim AęLAR¹

APA: ağlar, Y. (2023). *Kutadgu Bilig’de yer alan çawıkmuş külüg “şöhretli, ünlü” ikilemesi zerine. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (Ö13), 69-78. DOI: 10.29000/rumelide.1379021.*

Öz

Yûsuf Hs Hâcib tarafından 1069 yılında kaleme alınan *Kutadgu Bilig*, Tavgaç Ulug Buğra Kara Han’a ithaf edilmiştir. İslami dönemde meydana getirilen ilk eserlerden biri olan *Kutadgu Bilig*, Karahanlı Türkçesiyle yazılmıştır. İnsana her iki dünyada da kutlu olmak için gereken yolu göstermeyi amaçlayan eser, önemli bir siyaset bilimi kitabıdır. Eser üzerinde dil incelemesi, söz varlığı, anlam bilimi, dil bilimi vb. açılardan yapılmış pek çok çalışma mevcuttur. Makalede, anlamı kuvvetlendiren, anlatıma g katan ve anlatımı zenginleştiren ikilemelerden biri merkeze alınmıştır. İkilemeler, aynı sözcüklerin veya yakın ya da zıt anlamlı sözcüklerin bir araya gelerek oluşturdukları yapılarıdır. Türk dilinin zenginliğinin göstergelerinden biri olan ikilemeler *Kutadgu Bilig’de* sıklıkla kullanılmıştır. Makalede, *Kutadgu Bilig’de* yer alan ve “şöhretli, ünlü” anlamlarına gelen *awıkmuş külüg* ikilemesi üzerinde durulmuştur. İkileme, dil bilimsel ve anlam bilimsel açılardan incelenmiş, ikilemeyi oluşturan *aw* “şan, şöhret, ses” ve *k* “n, san” sözcükleri köken bilimsel açıdan değerlendirilmiştir. *Kutadgu Bilig’de* bir beyitte tespit edilen *awıkmuş külüg* ikilemesi, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde az sayıda örnekten tanıklanmıştır. Çalışmada ayrıca *Kutadgu Bilig’de aw* ve *k* sözcüklerinden oluşan *aw k* ve *awluğ külüg* gibi diğer ikilemeler üzerinde durulmuş, ilgili ikilemelerin tarihi Türk yazı dilleri metinlerindeki kullanımları incelenmiştir. *Kutadgu Bilig’de aw k* ikilemesinin yanı sıra *k aw*; *awluğ külüg* ikilemesinin yanı sıra *külüg çawluğ* ikilemeleri tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kutadgu Bilig, anlam bilimi, söz varlığı, ikileme, çawıkmuş klg

On the reduplication of awıkmuş klg “famous, renowned” in *Kutadgu Bilig*

Abstract

Kutadgu Bilig, written by Yusuf Has Hacib in 1069, is dedicated to Tavga Ulug Buğra Kara Han. *Kutadgu Bilig*, one of the first works in the Islamic period, was written in Karakhanid Turkish. The work, aiming to show people the way to be blessed in both worlds, is an important political science book. There are many studies from different angles in terms of language analysis, vocabulary, semantics, linguistics, etc. on the work. In the article, one of the reduplications that strengthens the meaning, adds strength to the expression, and enriches the expression is centered. Reduplications are structures formed by the same words or words with close or opposite meanings coming together. Reduplications, one of the indicators of the richness of Turkish language, are frequent in *Kutadgu Bilig*. In the work, the reduplication of *awıkmuş klg* “famous, renowned” in a couplet is analyzed in terms of linguistics and semantics and the words *aw* “glory, fame, voice” and *k* “reputation, glory”, constituting the reduplication, are evaluated respecting origin. The reduplication is only witnessed in a few Old Uyghur Turkish texts. The study also focuses on other reduplications in

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Blm (Tekirdağ, Türkiye), ycağlar@nku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7791-7883 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 04.09.2023- kabul tarihi: 23.10.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1379021]

Kutadgu Bilig, such as *çaw kü* and *çawluğ külüg*, and relevant reduplications in Old Turkish texts. Reduplications are naturally stereotyped expressions used together for centuries. In *Kutadgu Bilig*, besides *çaw kü*, *kü çaw* and *çawluğ külüg*, *külüg çawluğ* reduplications are identified.

Keywords: Kutadgu Bilig, semantics, vocabulary, reduplication, *çawıkmuş külüg*

Giriş

Kutadgu Bilig, Yûsuf Hâs Hâcib tarafından H 462 / M 1069-1070 yılında kaleme alınmış ve Tavgaç Ulug Buğra Kara Han'a ithaf edilmiştir. İslami dönemin ilk eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*, Karahanlı Türkçesiyle yazılmıştır. “İnsana her iki dünyada da tam manasıyla kutlu olmak için gereken yolu göstermeyi” amaçlayan *Kutadgu Bilig*, önemli bir siyaset bilimi kitabıdır (Arat, 2008, s. 29). Türk dili, edebiyatı, tarihi ve kültürü açısından önemli bir eserdir (Çağlar, 2022, s. 73). *Kutadgu Bilig*, dört neş “dört şey” esasına ve bunları temsil eden şahsiyetlere dayanmaktadır: Hükümdar Kün Toğdı, köni törü “doğru kanun”u, vezir Ay Toldı, *kut* “saadet, ikbal, devlet”i, vezirin oğlu Öğdülmiş, *ukuş* “akıl”, zahit Oğurmuş ise *akıbet* “hayatın sonu”nu temsil etmektedir (Arat, 2008, s. 33).

Karahanlı Türkçesinin en önemli eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig* üzerinde gerek eserin dili ve söz varlığı, gerek anlam bilimsel ve dil bilimsel gerekse muhtevası açısından birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. *Kutadgu Bilig*'de geçen *çawıkmuş külüg* ikilemesi hem dil bilimsel hem de anlam bilimsel açılarından incelenerek eserin söz varlığı çalışmalarına katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

1. *Kutadgu Bilig*'de ikileme

Çalışmada, anlamı kuvvetlendiren, anlatıma güç katan ve anlatımı zenginleştiren ikilemeler merkeze alınmaktadır. İkilemeler, aynı sözcüklerin veya yakın ya da zıt anlamlı sözcüklerin bir araya gelerek oluşturdukları yapılarıdır.

Hatiboğlu tarafından ikilemeler, “anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılması” olarak açıklanmaktadır (1981, s. 9). *Türkçe Sözlük*'te “anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması” şeklinde tanımlanan ikileme, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde ise “anlama güç katmak amacıyla bir birimi, seslemi yineleme, aralarında benzerlik bulunan birimleri art arda kullanma” olarak açıklanmaktadır (Akalin ve ark., 2011, s. 1165; Vardar, 2002, s. 119).

Türk dilinin zenginliğinin göstergelerinden biri olan ikilemeler *Kutadgu Bilig*'de sıklıkla kullanılmaktadır. Eser üzerinde yapılan çalışmalar arasında, ikilemeler ile ilgili müstakil olarak hazırlanmış yayınlar da bulunmaktadır. Kargı Ölmez (1997), “*Kutadgu Bilig*'de İkilemeler (1)” başlığı ile hazırladığı çalışmasında, tespit ettiği ikilemeleri alfabetik olarak sıralamış, ikilemenin anlamını açıklayarak geçtiği ilk beyti vermiş ve beytin aktarımını yapmıştır. *Kutadgu Bilig*'de yer alan ikileme sayısının fazla olması sebebiyle ikiye ayırdığı çalışmasının devamını “*Kutadgu Bilig*'de İkilemeler (2)” (Kargı Ölmez, 1998) başlığı ile yayımlamıştır.

İkilemeler üzerinde yapılan diğer çalışma “*Kutadgu Bilig*'de İkilemeler” başlığı ile Taş (2012)'a aittir. Hacimli makalede ikilemeler, isim ya da fiillerden oluşmasına ve bağlaçlı ya da bağlaçsız olmasına göre

tasnif edilmiş, tespit edilen ikilemelerin geçtiği beyitler verilerek yeniden Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

1.1. *çavıkmış külüg* ikilemesi

Çalışmada, *çavıkmış külüg* ikilemesi merkeze alınmakta, *çav* ve *kü* isim köklerinden oluşan diğer ikilemeler üzerinde durulmaktadır. *çavıkmış külüg* ikilemesi “şöhretli, ünlü” anlamına gelmektedir. *Kutadgu Bilig*, bölümler, bablar ve başlıklardan oluşmaktadır. Eserin 38. bölümünde (2957-3186), *ukuş* yani “akıl”ı temsil eden vezirin oğlu Ögdülmiş, *köni törü* yani “doğru kanun”u temsil eden hükümdar Kün Toğdı’ya hizmetkârların beyler üzerindeki haklarını anlatmaktadır. *çavıkmış külüg* ikilemesi, *Kutadgu Bilig*’in ilgili bölümündeki bir beyitte (3071) tespit edilmiştir.

3071 *negü tir eşitgil kutı belgüliüg*
kutı birle ilde çavıkmış külüg

“Mutluluğa eren ve bu şekilde memlekette adını yayan ve şöhreti bulunan insan ne der, dinle.” (Arat, 2008, s. 560, 561).

Beyit, Taş tarafından “Saadete eren ve saadetle memlekette şöhret bulmuş insan ne der, dinle.” şeklinde açıklanmaktadır (2012, s. 51). Beyitte, mutluluğa, saadete eren, ulaştığı bu saadetle ün sahibi olan kişiye işaret edilmektedir. Sonraki beyitlerde (3072-3073) mutluluğu ile şöhret sahibi olan bu kişinin tavsiye ve öğütleri sıralanmaktadır.

çavıkmış külüg ikilemesi, *çav* ve *kü* sözcüklerinden oluşmaktadır. *çav+ık-mış* biçimiyle tahlil ettiğimiz *çavıkmış* sözcüğü, “şan, şöhret, ses” anlamlarına gelen *çav* ismine +(ı)k- isimden fiil yapım ekinin eklenmesi ile *çavık-* “ün sahibi olmak, ünlenmek” anlamı kazanmış ve *-miş* geçmiş zaman eylem sıfatı türeten ek ile genişleyerek “şöhretli, ünlü” anlamına gelen *çavıkmış* sözcüğünü oluşturmuştur.

çav sözcüğü hem yalın hem de genişlemiş formları olan *çavık-* “ün sahibi olmak, ünlenmek” geçişsiz fiili ve *çavlan-* “şanlanmak, şöhretlenmek, ün sahibi olmak” dönüşlü fiili ile *Kutadgu Bilig*’de sıkça kullanılmaktadır (Arat, 2008, s. 1136-1137; Taş, 2009, s. 95). Karahanlı Türkçesinin önemli eserlerinden *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te ise *çav* sözcüğü “şöhret, şan; ses” anlamlarıyla yer almakta, *çavık-* “ün sahibi olmak, ünlenmek” ve *çavlan-* “şanlanmak, şöhretlenmek, ün sahibi olmak” fiillerine yer verilmektedir (Atalay, 1986b, s. 138).

An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish (EDPT)’te *ça:v* biçiminde yer alan sözcüğün temel anlamı olumlu bir çağrışımla “fame, good reputation” [şöhret, iyi ün] olarak açıklanmaktadır (Clauson, 1972, s. 393a). Sözcüğün daha sonra “reputation (good or bad)” [ün (iyi veya kötü)] ve son olarak da sadece “rumour, noise” [dedikodu, gürültü] anlamında kullanıldığını belirten Clauson, bunun sebebinin *çav* sözcüğünün *çap* gibi yansımali sözcüklerle karıştırılması olabileceğini vurgulamaktadır (1972, s. 393a).

Clauson, *Kutadgu Bilig*’de *çav* sözcüğünün “fame, reputation” [şöhret, ün] anlamıyla yaygın olarak hem tek başına hem de *kü* sözcüğü ile bağlantılı olarak kullanıldığını belirtmektedir (1972, s. 393b). EDPT’de ayrıca *çavık-* “to be become, famous” [ünlü olmak, ünlüleşmek], *ça:vlıĥ* “famous, renowned” [ünlü, tanınmış] ve *çavlan-* “to be, or become, famous, renowned” [ünlü olmak, ünlüleşmek, tanınmış olmak] gibi *çav* sözcüğünden genişleyen formlar da işlenmektedir (Clauson, 1972, s. 396a, 397a, 397b).

Drevnetyurkskiy Slovar (DTS)’da ise *çav* maddesinde yer alan sözcük, “слава, известность, молва” [görkem, şöhret, söylenti] anlamlarıyla açıklanmakta, sözcüğün *kü* ile yaptığı ikilemeye işaret edilmektedir (Nadalyaev ve ark., 1969, s. 142a). Sözlükte ayrıca *çav* sözcüğünün *çaviq-*, *çaviqmaq*, *çavlan-* ve *çavluy* gibi türevleri de incelenmektedir (Nadalyaev ve ark., 1969, s. 142b).

Türk lehçelerinin etimolojik sözlük denemesi olan *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen* (VEWT)’da Eski Türkçede *çab*, Orta Türkçede *çav* biçimleriyle verilen sözcük, “Ruhm” [şöhret] anlamıyla açıklanmaktadır (Räsänen, 1969, s. 93). Sözcük, *Kutadgu Bilig*’deki kullanımı olan *çavykmyş* biçimiyle “berühmt” [ünlü] olarak anlamlandırılmaktadır (Räsänen, 1969, s. 93).

An Etymological Dictionary of Altaic Languages (EDAL)’ta *çav* sözcüğü, Ana Altaycadaki varsayımsal bir *ç’ābu* “sound, fame” [ses, şöhret] sözcüğüne dayandırılmakta, sözcüğün, Altay dillerinden Mançu Tunguzcada **çab-*, Moğolcada **çuw*, Türkçede **ç(i)āb* ve Japoncada **tuáp-* varsayımsal biçimlerinde olacağı ifade edilmektedir (Starostin ve ark., s. 407). Sözlükte ayrıca Türkçede “fame, reputation, news” [şöhret, ün, haber] anlamlarına gelen **ç(i)āb* sözcüğünün Azerbaycan ve Halaç Türkçesinde *çov*, Türkmen Türkçesinde *çāv* biçimde olduğu, Hakas Türkçesinde ise *sab-lay* “renowned” [ünlü] sözcüğünün içerisinde yaşadığı belirtilmektedir (Starostin ve ark., s. 407).

Ebû Hayyân tarafından hazırlanan, Mısır’da konuşulan Türkçenin gramerinin yer aldığı *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*’ta *çav* sözcüğü “feryat, seda, ses” anlamlarıyla açıklanmakta, Arapça “الضجيج” [gürültü] anlamıyla karşılanmaktadır (Caferoğlu, 1931, s. 27, 47).

Şeyh Süleyman Efendi, *çavmak* sözcüğünü “kesb-i iştihâr étmek, meşhûr ve ma’rûf be-nâm olmak” [nam kazanmak, meşhur, ünlü, namlı olmak] anlamlarıyla açıklarken, *çav* sözcüğünü ise “ses, sedâ” anlamının yanı sıra “kâ’ime-i akçe ki üzerinde pâdişâhın ismi muharrer olup pul yerine tedâvül olunur” [Padişahın isminin üzerinde yazılı olduğu kağıt para, pul yerine geçer.] şeklinde açıklamaktadır (1928, s. 149). Sözlüğün *çav* maddesinde iki farklı sözcükten bahsedilmektedir. Biri çalışmamıza konu olan ve “şöhret, ün” anlamına gelen Doğu Türkçesinde “ses, seda” anlamına gelen Türkçe *çav* sözcüğü iken, diğeri Uygur sivil belgelerinde de tanıklanan ve Çince “kağıt para” anlamına gelen *çau* (*ch’ao*) sözcüğüdür (bk. Clauson, 1972, s. 393b; Özyetgin, 2004, s. 97; Yazıcı, 1993, s. 235).

Doğu Türkçesinin diğeri bir sözlüğü olan *Abuşka Lugati*’nde *çavdı* maddesinde yer alan sözcük “çavlandı, adlu ve nâm-dâr oldu ve meşhûr oldu ve şöhret tutdı dimekdir” [Ünlendi, sanlı ve ünlü oldu, meşhur oldu ve şöhret buldu demektir.] olarak açıklanmaktadır (Güzeldir, 2002, s. 299).

Türkçe Sözlük’te “ses, ün, haber” anlamıyla yer alan ve ölçünlü dilde kullanılmaya devam eden *çav* sözcüğü ağızlarda “şöhret” anlamı ile Niğde’de yaşamaktadır (Akalin ve ark., 2011, s. 506; *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 1993, s. 1093).

çavıkmış külüg ikilemesinin ikinci ögesi *külüg* (< *kü+lüg*) ise, “ün, san” anlamına gelen *kü* sözcüğüne +*lüg* varlık ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. *külüg* sözcüğü *Kutadgu Bilig* dizininde “ünlü, sanlı” anlamlarıyla karşılanmıştır (Arat, 2008, s. 1195). *Divânu Lugâti’t-Türk*’te “ün, san” anlamlarıyla açıklanan *kü* sözcüğü, *külüg bilge* “ünlü bilgin” tamlamasında yer almaktadır (Atalay, 1986a, s. 212-213; 1986b, s. 392).

EDPT’de *kü* sözcüğü “rumour; fame, reputation” [dedikodu; şöhret, ün] anlamlarıyla açıklanmaktadır (Clauson, 1972, s. 686a). Sözlükte *kü:lüg* sözcüğüne de madde başı olarak yer veren ve “famous” [ünlü]

olarak anlamlandıran Clauson, hem *kü* hem de *külüg* sözcüklerinin *Kutadgu Bilig*'de sıklıkla kullanıldıklarına ve ikileme oluşturduklarına dikkat çekmektedir (1972, s. 717b-718a).

DTS'de *kü* sözcüğü, 1. “молва, весть” [söylenti, haber] ve 2. “славный, именитый” [şanlı, seçkin] şeklinde farklı anlamları ile açıklanmakta, sözcüğün oluşturduğu *kü at* ve *kü çav* ikilemeleri üzerinde durulmaktadır (Nadalyaev ve ark., 1969, 322a-b).

VEWT'de Köktürk Türkçesi ve Orta Türkçede *kü*, Eski Uygur Türkçesinde *kū* biçimleriyle verilen sözcük, “Ruf, Ruhm, Gerücht” [ün, şöhret, söylenti] anlamlarıyla açıklanmaktadır (Räsänen, 1969, s. 306). Sözcükten genişleyen *kü-lük* biçimi, Kırgız Türkçesinde “Held” [kahraman], Hakas Türkçesinde ise мудрость [bilgelik] anlamlarıyla yaşamaktadır (Räsänen, 1969, s. 306).

EDAL'de *kü* sözcüğü, *çav* sözcüğünde olduğu gibi Ana Altaycadaki varsayımsal bir *k'ıube* “voice, sound” [ses] sözcüğüne dayandırılmakta, Mançu Tunguzcada **xū-* (**xüb-*), Mongolcada **küw-*, Türkçede **kü(b)*, Japoncada **kawâi*, Korecede ise **kubi-* varsayımsal biçimlerinde görülebileceği ifade edilmektedir (Starostin ve ark., s. 812). Türkçede “fame; wisdom; famous” [şöhret, bilgelik, ünlü] anlamlarına gelen **kü(b)* sözcüğünün, Azerbaycan Türkçesinde *küj* “roar” [gürültü], Türkmen Türkçesinde *küj* “wisdom” [bilgelik] ve Kırgız Türkçesinde *kü* “sound, roar” [ses, gürültü] olduğu; Kırgız ve Kazak Türkçesinde *külük* “famous” [ünlü], Hakas Türkçesinde ise *kü-lük* “wisdom” [bilgelik] biçim ve anlamlarında yer aldığı belirtilmektedir (Starostin ve ark., s. 812).

Kutadgu Bilig'den önce Eski Uygur Türkçesi dönemine ait birkaç metinde *çavıkmış külüg* ikilemesi tespit edilmiştir. İkilme, *Altun Yaruk*'un VII. tegzinçinde 489/11-12 *uvut uyat üze çavıkmış.. atl(ı)g küülüg bilge siz..* [Utanmayla ünlü, şöhret sahibi bilgesiniz.] cümlesinde yer almaktadır (Kaya, 1994, s. 271). Metinde *çavıkmış atl(ı)g küülüg* biçimiyle üç kelimedenden oluşan ikileme şeklinde kullanılmıştır.

çavıkmış külüg ikilemesi ayrıca *Eski Türk Şiiri* (Arat, 2007) içerisinde yer alan, *Otuz Beş Burkana Saygı* kitabında tespit edilmiştir. Burkanlıca'ya ait bir dua kitabı olan metindeki sekizlikte (152-159) ikileme, “nam salmış, şöhret bulmuş” anlamı ile *çavıkmış küü-lüg* biçiminde yer almaktadır.

çadur aşdı saranşirike.

çağ ülgü san-ı sekiz tümen tört miñ.

(155) çarıt-lar öze basıdılmaq-lıg.

çalıg şişik-ke çalsıkmış-lar-ka.

çamsız ögürgü suvig bürdig-lig.

çağ soğ-a nomluğ meñi birdeçi.

çandana şiri çından ülüglüg.

çavıkmış küü-lüg-ke yükünürmen. (Arat, 2007, s. 92).

“*Caturasiti Saranşiri*'ye / tam ölçü sayısı seksen dört bin, / *çarıt*'lar ile bastırılmış olan / arama şüphesine uğramışlara / sessiz sevinme suyunu hisseden, / tam zamanında öğretti huzûrunu veren / *Candana-Sri* sandal saadetini eren, / nâm salmış, şöhret bulmuşun önünde hürmetle eğilirim.” (Arat, 2007, s. 93).

1.2. *çaw kü ~ kü çaw* ikilemesi

Kutadgu Bilig'de *çawıkmış küliü* ikilemesini oluşturan *çaw* ve *kü* sözcüklerinin kök halleriyle de ikileme oluşturulduğu görülmektedir. Eserde bir beyitte tespit edilen *çaw kü* ikilemesi “ün, şan, şöret” anlamına gelmektedir.

458 *tözü ilke tegdi ilig edgüsi*
ajunka yaqıldı bu çawı küsi

“Hükümdarın bu iyiliği bütün memlekete dağıldı; onun nam ve şöreti dünyaya yayıldı.” (Arat, 2008, s. 160, 161).

İkilemeler, yapıyı oluşturan sözcüklerin uzun yüzyıllar birlikte kullanılmasıyla birlikte oluşan kalıplaşmış sözcüklerdir. Kalıplaşma, ikilemelerin temel özelliklerinden biridir. Hatipoğlu'na göre, “kalıplaşma, o kadar kesindir ki, ikilemelerde kullanılan bazı sözcüklerin sırası değiştirilemez, bazıları da tek başlarına yaşayamazlar, kullanılamazlar” (1981, s. 15). *Kutadgu Bilig*'de ikilemeyi oluşturan sözcüklerin yer değiştirdikleri saptanmıştır. Eserde *çaw kü* ikilemesini oluşturan sözcüklerin yer değiştirerek *kü çaw* biçimiyle de kullanıldığı görülmektedir. Beyitlerde ayrıca *kü çaw* ikilemesine gelen çekim eklerinin kimi zaman *kü çawın* biçiminde ikilemenin tamamını kapsayacak şekilde geldiği, kimi zaman ise *küsi çawı* biçiminde ikilemeyi oluşturan her iki unsura da eklendiği görülmektedir.

2060 *ağın ma bu biş neş yırak tutğu beg*
atı edgü bolsa kü çaw bolğu teg

“İyi ad ve şöretle adının yayılmasını isterse, bey bir de şu beş şeyi kendinden uzak tutmalıdır.” (Arat, 2008, s. 414, 415).

6502 *tilemedim özke kü çaw edgü at*
kişi asğı kıldum öz erse ya yat

“Ben kendime şan ve şöret veya iyi ad dilemedim; yakın olsun uzak olsun, herkesin iyiliğini istedim.” (Arat, 2008, s. 1068, 1069).

2945 *bu yanlığ kişi birle begler beğür*
yağı boynı yençer kü çawın ığur

“Beyler böyle kişilerle yükselir, düşmanın boynunu ezer, kendilerinin nam ve şöretini yayarlar.” (Arat, 2008, s. 542, 543).

87 *biri kında çıktı sunup il tutar*
biri küsi çawı ajunka yeter

“Biri kımindan çıkınca ona iller sunar; biri namını ve şöretini dünyaya yayar.” (Arat, 2008, s. 104, 105).

3173 *kadaşlığ kişi küsi çawı beğük*
adaşlığ kişi atı sawı beğük

“Akrabaları olan kişinin namı ve şöreti büyüktür; arkadaşları olanın adı ve sözü muteberdir.” (Arat, 2008, s. 574, 575).

Karahanlı Türkçesi metinleri arasında bulunan *Kutadgu Bilig*'in öncesindeki metinlerde de ikilemelerin öğelerinin yer değiştirildiği görülmektedir. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde de karşılaşılan ikilemelerin öğelerinin yer değiştirmesi hadisesi, Can'a göre ikilemelerin kalıplaşma bakımından tam bir kararlılık halinde olmamasının göstergesidir (Can, 2010, s. 82). Benzer bir görüşü benimseyen Yıldız'a göre ise yer değişikliğinin sebebi, Eski Uygur Türkçesindeki ikilemelerin henüz kalıplaşmamış olmasıdır (Yıldız, 2013, s. 150).

Kutadgu Bilig ve daha önceki dönemlerdeki metinler incelendiğinde öğeleri yer değiştiren ikilemelerin -çaw kü ~ kü çaw ikilemesinde olduğu gibi- doğru sıralamasının hangisinin olduğunu söylemek oldukça güçtür. EDPT'de çaw maddesinin içerisinde çaw kü ikilemesinden bahsedilirken, DTS'de kü çaw alt maddesi bulunmaktadır (Clouston, 1972, s. 393a, Nadalyaev ve ark., 1969, s. 322b).

kü çaw ikilemesi, *Kutadgu Bilig*'den önce de kullanılmaktadır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Berliner Turfan-Texte serisinin XIII. cildinde kü çaw "ün, şöhret" ikilemesi yer almaktadır.

28/ 9-12 [küntin sîngar t]i ornay-lïy
 küş[ätç]i toy quwray-lïy
kü-i-si çaw-i ki[n]q alqïy
 köditmiş yig [y]orïy-lïy (Zieme, 1985, s. 141).

[Güneyde yerleşmiş, etrafı şöhreti çok geniş olan bir orduyla çevrelenmiş, yüce ve iyi bir ahlaka sahiptir.]

1.3. kü çaw at ikilemesi

Kutadgu Bilig'de ayrıca kimi araştırmacıların "üçleme" terimiyle karşıladıkları üç kelimededen oluşan ikileme tespit edilmiştir. Eserde aşağıdaki iki beyitte bulunan kü çaw at ikilemesi "şan, şöhret, ad, san" anlamındadır.

1711 biligsiz beğük bolsa devlet bile
 biliglig beğükrek **kü çaw at** bile

"Devlet bilgisizi yükseltirse, elbette bilgiliyi de şöhret ve nam ile ondan daha çok yükseltecektir." (Arat, 2008, s. 362, 362).

2320 **kü çaw at** tilese tuz etmek yitür
 tiriglik tilese anı oq yetür

"Adının namlı ve şöhretli olmasını dersen, başkalarına tuz ekmek yedir; yaşamak dersen de yine aynı şeyi yap." (Arat, 2008, s. 452, 453).

1.4. çawluğ külüg ~ külüg çawluğ ikilemesi

Kutadgu Bilig'de çaw ve kü sözcüklerinden oluşan bir diğer ikileme de "ünlü, şöhretli" anlamına gelen çawluğ külüg'dür. Eserde üç beyitte tespit edilen çawluğ külüg ikilemesinin yanı sıra öğelerin yer değiştirdiği külüg çawluğ ikilemesine de rastlanmaktadır. İlgili ikileme, çalışmamızın konusu olan çawıkmış külüg ikilemesiyle aynı anlamda kullanılmaktadır.

2083 yüzi körki körklüg kerek beg yülüğ
 boğı ortu bolsa ne **çawluğ külüg**

"Bey güzel yüzlü, saç sakalı düzgün, yakışıklı ve orta boylu olmalı; ayrıca ad ve şöhret sahibi olmalı." (Arat, 2008, s. 418, 419).

2298 küer ersig kerek bolsa kaşığ yülüğ
 yağılsa atı bolsa **çawluğ külüg**

"Namlı ve şöhretli olması, adının yayılması için, onun cesur, heybetli, saç sakalı düzgün ve mert olması gerekir." (Arat, 2008, s. 448, 449).

4092 kiçig ya uluğ tut ne **çawluğ külüg**
 tapuğçı tapuğçı turur belgülüğ

“İster büyük ister küçük, ister şöhretli ve namlı olsun, şu kesindir ki hizmetkâr hizmetkârdır.” (Arat, 2008, s. 710, 711).

4525 *tümeñ miñ külüg çawlıg ersiglerig*
tişiler anı yirke kömdi tirig

“Bu kadınlar binlerce namlı ve şöhretli kahramanları diri diri yere gömmüşlerdir.” (Arat, 2008, s. 776, 777).

çawlıg külüg ikilemesi, Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Berliner Turfan-Texte serisinin VIII. cildinde yer almaktadır: B 88-89 *uluy ädgu atly çavlıy küülüg kügülmış çavıqmış ärür* [Büyük bir şöhreti var, ünlü.] (Kara ve Zieme, 1977, s. 98).

1.5. *çaw* ya da *kü* ile kurulan ikilemeler

İkilemeleri oluşturan sözcükler yer değiştirebildikleri gibi, sözcüklerden biri aynı veya benzer anlam taşıyan farklı sözcüklerle de ikileme oluşturabilmektedirler. *Kutadgu Bilig*'de *çaw* sözcüğünün *kü* dışında *at* ve *ün* sözcükleriyle, *külüg* sözcüğünün ise *athğ* sözcüğü ile birlikte kullanılarak ikileme oluşturduğu görülmektedir: *at çaw* “ad, ün, şöhret, ad-san” (2050, 6108), *at çaw ün* “ad, ün, şöhret, ad-san” (3095), *athğ külüg* “adlı, şöhretli” (1797, 2081).

2050 *aķı bolsa begler atı çawlanur*
atı çawı birle aķun beklenür

“Beyler cömert olursa, adları dünyaya yayılır; bunların adı ve şöhretleriyle dünya korunur.” (Arat, 2008, s. 414, 415).

6108 *iki neñ turur dünya atı çawı*
biri neñ tawar ol biri yüz suwı

“Dünyada şan ve şöhret iki şeyle kaimdir; biri mal mülk sahibi, biri de şerefli olmaktır.” (Arat, 2008, s. 1010, 1011).

3095 *keçürdi küwençin sewinçin küni*
aķunķa yağıldı atı çawı üni

“Gününü sevinç içinde güvençle geçirdi; adı, şöhreti ve namı dünyaya yayıldı.” (Arat, 2008, s. 562, 563).

1797 *bayat kimke birse inayet ülüg*
tilekke tegir boldı athğ külüg

“Tanrı kime inayet eder ve kısmet verirse, o dileğine kavuşur, şöhret sahibi olur.” (Arat, 2008, s. 374, 375).

2081 *talı beg bolaym tise belgüliüg*
talı tutģu erdem ay athğ külüg

“Seçkin bir bey olabilmek için erdeme değer verilmeli, ey namlı meşhur.” (Arat, 2008, s. 418, 419).

Sonuç

Çalışmada, Karahanlı Türkçesinin önemli eserlerinden *Kutadgu Bilig*'de yer alan *çawıkmış külüg* ikilemesi üzerinde durulmuştur. Eserde bir beyitte geçen *çawıkmış külüg* ikilemesi, “şöhretli, ünlü” anlamında kullanılan ve eş anlamlılık bildiren bir ikilemedir. Dil bilimsel ve anlam bilimsel açılardan incelenen *çawıkmış külüg* ikilemesi, *çaw* ve *kü* sözcüklerinden oluşmaktadır. *Kutadgu Bilig*'de *çaw* ve *kü* sözcüklerinin kök hallerinin de ikileme oluşturulduğu tespit edilmiştir, *çaw kü* ikilemesi “ün, şan, şöhret” anlamına gelmektedir.

Türk dilinin zenginliğini gösteren ikilemeler, ikilemeyi oluşturan sözcüklerin uzun zaman birlikte kullanılmaları ile kalıplaşmaktadırlar. Bu nedenle birçok araştırmacıya göre ikilemeyi oluşturan sözcükler yer değiştiremezler. Eski Uygur Türkçesinde örneklerine rastlanılan yer değiştirme hadisesi *Kutadgu Bilig*'deki ikilemelerde de görülmektedir. Eserde *çaw kü* ikilemesinin yanı sıra öğelerin yer değiştirdiği *kü çaw* ikilemesi ve *çawluğ külüğ* ikilemesinin yanı sıra *külüğ çawluğ* ikilemesi tespit edilmiştir. *Kutadgu Bilig*'de ayrıca üç kelimedenden oluşan "şan, şöhret, ad, san" anlamlarına gelen *kü çaw at* ikilemesi de saptanmıştır.

Kutadgu Bilig'de, ikilemeyi oluşturan sözcüklerden birinin aynı veya benzer anlam taşıyan farklı sözcüklerle de ikileme oluşturabildiği görülmektedir. Eserde *çaw* sözcüğünün *kü* dışında *at* ve *ün* sözcükleriyle, *külüğ* sözcüğünün ise *athğ* sözcüğü ile birlikte kullanılarak *at çaw*, *at çaw ün* ve *athğ külüğ* ikilemeleri oluşturduğu tespit edilmiştir.

Kutadgu Bilig'de bir beyitte geçen *çavıkmış külüğ* ikilemesi, Karahanlı Türkçesi öncesinde Eski Uygur Türkçesi metinlerinde saptanmıştır. İkileme, *Altun Yaruk*'ta *çavıkmış atl(ı)g küülüğ* biçimiyle üç kelimedenden oluşan ikileme şeklinde, *Otuz Beş Burkana Saygı* kitabında ise *çavıkmış küü-lüg* biçiminde tespit edilmiştir. İkilemenin kök sözcüklerinden oluşan *kü çaw* ve *çawluğ külüğ* ikilemeleri, Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Berliner Turfan-Texte serisinin VIII ve XIII. ciltlerinde tanıklanmıştır.

Kaynakça

- Akalın, Ş. H. ve ark. (haz.) (2011). *Türkçe sözlük* (11. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (2007). *Eski Türk şiiri* (4. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig: Yusuf Has Hacib* (2. baskı). İstanbul: Kocabı Yayinevi.
- Atalay, B. (1986a). *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atalay, B. (1986b). *Divanü Lûgat-it-Türk dizini "endeks"*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Caferoğlu, A. (haz.) (1931). *Abû Hayyân: Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Can, M. (2010). *Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Çağlar, Y. (2022). Kutadgu Bilig'in söz varlığında öfke duygusu. *Öfke Kitabı* içinde (s. 73-88). Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Güzeldir, M. (2002). *Abuşka lügati (Giriş-metin-indeks)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türk Dilinde ikileme* (Genişletilmiş 2. baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Kara, G. ve Zieme, P. (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas « Tiefer Weg » von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti*. Berlin: Akademie Verlag. [Berliner Turfan-Texte VIII].
- Kargı Ölmez, Z. (1997). Kutadgu Bilig'de ikilemeler (1). *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7(1997), 19-40.
- Kargı Ölmez, Z. (1998). Kutadgu Bilig'de ikilemeler (2). *Bahşi Ögdisi: Klaus Röhrborn Armağanı* içinde (s. 235-260). İstanbul: Simurg Yayınları.
- Nadalyaev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. ve Şerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

- Özyetgin, A. M., (2004). Eski Türklerde ödeme araçları: Kâğıt para çav'ın kullanımı üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 90-105.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Starostin, S. A., Dybo, A. V., Mudrak, O. A. (2003). *An etymological dictionary of Altaic language*. Leiden-Boston: Brill.
- Şeyh Süleyman Efendi (1298). *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Taş, İ. (2009). *Kutadgu Bilig'de söz yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taş, İ. (2012). Kutadgu Bilig'de ikilemeler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 60(2), 43-96.
- Türk Dil Kurumu. (1993). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü (C III)* (2. baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü* (2. baskı). İstanbul: Multilingual.
- Yazıcı, T. (1993). Çav. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. (C VIII, s. 235) <https://islamansiklopedisi.org.tr/cav> (20.09.2023).
- Yıldız, H. (2013). Eski Uygur Türkçesinde ikilemelerde yer değiştirme meselesi-ikileme grupları, köprü ikileme ve kelimeler arası geçiş kavramları. *İstanbul Kültür Üniversitesi, IV. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi (TUDOK 2012) 27-28 Ağustos 2012 Bildiriler* içinde (s. 141-155). İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin: Akademie Verlag. [Berliner Turfan-Texte XIII].